

ГЕОРГИ ЦАНЕВ

НАЧАЛО НА КРИТИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Критическият реализъм у нас има дълга история. Той обхваща огромна част от българската литература в нейното развитие от средата на XIX в. насам. Като оставим настрана представителите на пролетарската революционна литература и на социалистическия реализъм, както и неговия предшественик Христо Ботев, — тук влизат с по-голям или по-малък дял от своето творчество почти всички български писатели, а някои от най-значителните автори — с цялото си художествено дело.¹ И тая литература е играла голяма роля в естетическото и гражданско възпитание на нашия народ. Собствено трябва да се отбележи, че цялата наша нова литература, — която в своето начало и в първите си високи моменти на развитие е свързана с нашето Възраждане — има общо взето реалистичен характер. Сантиментализмът и романтизмът, които през миналия век имат в някои други страни видни представители, у нас не съществуват като определени течения — те засягат само повече или по-малко творчеството на отделни автори, при което по-значителни са проявите на романтизма.

Критическо-реалистично изображение е възможно само у писатели, които не са се затворили в своя субективен свят, писатели, чийто поглед е обърнат към обществото — към семейните, политическите, социалните и други явления от живота на хората. Такива са били нашите писатели от епохата преди Освобождението на България. Те са гледали на своята литературна работа като на част от оная дейност, която вършат в полза на своя народ. Пред тях епохата е слагала важни национални задачи — и художественото творчество е само една от формите на работа, едно от средствата за въздействие при изпълнение на тия задачи, — разбира се, различно схващани от революционерите и еволюционистите. Но и едните, и другите са използвали художествените произведения за осветление на обществени явления, за изобличение на злото в живота, за критика на известни порочни страни на действителността. Тоя критично-изобличителен тон е присъщ на българската литература още от нейните първи сериозни стъпки през Възраждането.

Господстващото досега мнение свързва началото на критическия реализъм у нас с творчеството на Любен Каравелов. Една внимателна проверка на фактите обаче би ни довела до друг извод — до извода, че първият представител на критическия реализъм в българската литера-

¹ В случая, разбира се, се изключват последователните привърженици на упадъчните течения.

тура е П. Р. Славейков. И аз ще се спра повече на неговата творческа дейност, за да докажа това. По-нататък ще се стремя да следвам общата линия и принципните положения в развитието на критическия реализъм. Писатели и произведения ще бъдат привеждани дотолкова, доколкото илюстрират тая линия и изтъкнатите положения.

Много рано, още при първите си поетични стъпки, Славейков се сблъсква с порочните страни на тогавашната обществена действителност и ги разкрива с присмех и сарказъм в своите произведения. Не случайно може би най-голямо място в литературното му дело заемат хумористичните и сатирични творения в стихове и проза. Още в 1857 г. в стихотворението му „Момче, ума си събери“ е отразено критично-сатирично отношение към „грабителя“ за неговите „злодейства“, към „хищника“, който „отърва на сирмасите и хляба“¹. В 1861 г. с „Песен на паричката ми“ той внася нова тема в художественото творчество у нас — за силата на парата, за която е казано:

Ти патрици прогласяваш,
ти попове осветяваш,
ти безумни умъдряваш,
ти старици подмладяваш,
ти и грозни разкрасяваш,
ти си дет' света управляш.

.....
Недостойния чрез тебе
висши длъжности обсебя.

.....
Ти на всички господар си!²

Славейков е първият писател в българската литература, който има такова ясно съзнание за тия нови явления в нашия обществен живот. Той е първият, който разкрива с подчертано отрицателна присъда основния порок на формиращото се буржоазно общество, в което всичко — чест, постове, власт — се определя от имотното състояние, от парите на човека. По това време, когато Славейков създава такова ярко критическо-реалистично произведение, каквото е „Песен на паричката ми“, и когато още в 1857 година има съзнание, че в обществото съществуват хора, които ограбват на сиромасите хляба („Момче, ума си събери“), — Любен Каравелов живее в Москва и помества първите си разкази в руския печат: „Войвода“ (1860) и „Неда“ (1861). Но те засягат изключително произволите на турците, които избиват безнаказано българския народ, и борбата на хайдутите против националното робство. Наистина, „Войвода“ изобличава още и беззаконията и липсата на правосъдие за българина в турската държава. Това са в известен смисъл критическо-реалистични елементи, но те са подчинени на основното — на протеста против националното робство, от което и произхождат беззаконията. При това тия две произведения на Каравелов остават без въздействие върху нашите читатели до тяхното превеждане на български в началото на 70-те години. Славейков наблюдава непосредствено развитието на новите обществени отношения у нас след Кримската война. Той забелязва, че израства едно ново общество, в което участта на отделния индивид зависи не от неговите способности, а от богатството му, — и

¹ „Нова мода календар“, 1857, стр. 78.

² „Смешний календар за нова година“, Цариград, 1861, стр. 74.

осмива това общество. Различното положение на богатите и бедните, различното отношение към тях се посочва и в стихотворението „Богат и сиромас“ (1876):

Само тоз, що е богат,
той е личен и познат.
Той е сват, и кум, и брат.

Сиромас ли без имот,
ако би щеш царски род,
с благородство, браино, голо
и аярът¹ бива долу.

Буржоазното общество е „опак свят“, в който

нямаш ли пари, жълтици:
ти си страшно диване,
ти си грозен. . .

Към тоя свят, в който парите са ума и честта на човека, авторът се отнася критически — това отношение той внушава и на читателя.

Същата изобличителна характеристика на буржоазното общество повтарят в различни вариации и други стихотворения на тоя крупен наш поет. Противно на някои критически реалисти след Освобождението (напр. Т. Г. Влайков), които препоръчваха като спасително средство против немотията трудолюбието и пестеливостта, Славейков има съзнанието, че беднякът, колкото и да се мъчи да се прехрани с труд, не успява, а, принуден да открадне, той бива тежко наказван и обвиняван в леност. В същото време големците и богатите се издигат високо с кражби:

А крадат и на попад
съдник, княз, паша, чиновник,
и търговец, и духовник,
всякой силен и богат;
кражбата им е спасенье,
почест, слава, повишенье.

Такава смела присъда произнася поета над силните, за които няма наказание в обществото на социалната несправедливост, в стихотворението „Исках с труд да се прехраня“ (1877). И веднага на привилегированите и богатите противопоставя бедните и страдащите, към които е проникнат с топло съчувствие:

А тежко на малий брат,
на света е безотраден —
гузен, и презрян, и гладен, —
ходи, тегли, мре от глад.

Почти същата характеристика на властниците с тяхната морална корупция и престъпления, останали ненаказани, и на бедните с техните страдания ще срещнем после и у Вазов, и у Алеко Константинов, и у Смирненски. Толкова ясно е проникнал в социалната природа на богатата и властваща класа още в онова време Славейков. Върху същата идейно-емоционална основа са изградени „Палатът“ (писано в 1874) и дори някои от стихотворенията му за деца („Пиу-пиу“, „Малък и голям“).

Биха могли да се посочат още много произведения на Славейков, които свидетелствуват категорично, че той е чувствувал остро соци-

¹ А я р (тур.) — качество, значение, степен на чистота за скъпоценен метал или камък.

алните противоречия в зараждащото се буржоазно общество, виждал е тежкото положение на сиромасите, на работните хора и паразитния и порочен живот на богатите, които господствуват и си присвояват плода от труда на народа. Всички знаем стихотворенията „Мъки и теглило“ (1872), „Към сиромасите братя“ (1872) и др.

Какво повече бихме искали от един автор, за да го определим като критически реалист? И трябва да се отбележи, че там, дето означава критично отношение към буржоазно-капиталистическия ред, стихът на поета придобива особена ударност, сатирична острота, духовитост, а дето изразява симпатия към бедните и онеправданите, там той ни вълнува с топла лиричност.

Може би някой ще възрази, че понякога в тия стихотворения се противопоставят общо богати и бедни, силни и слаби, че Славейков е имал предвид и страданията на народа под гнета на българските чорбаджии и турските феодали. Разбира се, че е мислил и за страданията, причинени от националното и феодадно потисничество. Но ние знаем, че тук става дума за времето, когато в нашата страна проникват и започват да се развиват буржоазните обществени отношения, когато изпъкват социалните противоречия между захваналата да се оформява буржоазна класа и бедните трудещи се, експлоатираните, когато парите стават основен определящ фактор в отношенията на хората и мярка за техните морални достойнства. И това именно е имал предвид най-вече Славейков. Затова в стихотворенията си от 1857 г. насам, т. е. от средата на XIX в. до Освобождението, много често поетът говори за силата на парите, за морала на буржоазията, която разчита на тая сила, от една страна, а от друга, той мисли с вълнение и любов за безимотните, които прекарват цял живот в тежък изтощителен труд и незгоди. Затова и превежда „Песента за ризата“ от Томас Худ и „Работниците“ от Фрайлиграт. Наистина той ги превежда след Освобождението, в 1882 година. Но те се явяват на български като резултат на съзнанието за социалните противоречия на буржоазното общество — съзнание, което Славейков е имал много по-рано, още в началото на втората половина от XIX в., и което е изразено в неговата поезия. А че е имал подобно съзнание показва и мнението му за социализма, към който той се отнася положително. Думата е за утопическия социализъм, за който той се изказва в две статии през 1869 и 1870 г. Вярно е, че той не го разбира и го противопоставя на комунизма — но това не е съществено. Същественото е, че когато целият български цариградски печат се отнася враждебно към социализма, Славейков не го отрича.¹ И още: че схваща социалните противоречия именно на буржоазното общество и че с цялото си сърце той е на страната на онеправданите и експлоатираните. А че в тоя случай е мислил и за теглото на народа под националното и феодадно потисничество — това показва само своето образието на критическия реализъм у нас преди Освобождението.

Безспорно, както навсякъде, появата на критическия реализъм в българската литература през втората половина на XIX в. се обосновава от новосъздаващите се у нас буржоазни обществени отношения, които още в началото си са съпътствувани от редица отрицателни явления.

¹ Вж. повече у Димитър Косев. Петко Рачев Славейков, I. — Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет, т. XLIII, 1947, стр. 136—137.

Израз на недоволство от тия отрицателни явления, свързани със самата природа на буржоазното общество, е критическият реализъм — и тук е основната му определяща черта. Но неговият характер по онова време, преди Освобождението на България, е по-особен, в зависимост от историческите условия, при които се развива нашата литература. Свообразието му се определя от обстоятелството, че се появява и развива като отражение на една обществена действителност, в която се води борба не само против меркантилния морал на новозараждащата се буржоазна класа, но и против националния и социален гнет на турския феодализъм, както и против потисничеството на българските чорбаджии. В началото и през първия етап на своето развитие — етапа преди Освобождението — критическият реализъм у нас е непосредно, органически свързан с национално-освободителната борба на нашия народ. Това важи — макар и с различно разбиране на борбата и нейните цели — и за П. Р. Славейков, и за Любен Каравелов. Че в обекта на художественото отражение влизат и моменти от национален характер и феодално естество — в това няма нищо необикновено. И в Русия критическият реализъм, особено през първата половина на XIX в., има за предмет на изобличение както новите явления на настъпващия буржоазно-капиталистически строй, така и стария феодално-помещически ред.

Ако се обърнем към литературните изказвания на П. Р. Славейков — и там ще намерим подкрепа на тезата, че той е критически реалист, т. е., че и в тях той поддържа метода на критическия реализъм. В статията си „Що е роман“ той изтъква, че задача на романа не е да рисува любовта — „и то чиста платоническа любов“ — и да задоволява вкуса на „сентиментални господжи, а че и господиновци“¹. Негова задача е „да представлява човеческия живот в разнообразните му отношения“, „да се углъби в народния живот, да изнесе от него мисли, които движат този живот“ (к. м.). Изводът на Славейков — което е едновременно и препоръка — е, че ако българските писатели искат да създадат роман (какъвто още нямало), — това трябва да бъде „повест от дружствения наш живот“, т. е. повествование за обществения живот. В това русите били много успели и той препоръчва да вървим по техния път. „Нашето най-мило желание — пише Славейков — е да се яви и у нас на свят дружствения роман, защото само романът е кадърен да извади на сред дружствения живот такъв какъвто си е с всичките си дребнотии и завракуки. . .“² И като има предвид романите, които изобразяват обществените отношения в Русия, т. е. критическо-реалистичните романи, той завършва: „В романите, новелите и приказките нам ни най-вече аресва руският начин на писанието“³.

Нямаме ли и тук проява на характерна черта на критическия реалист, за когото романът е отражение именно на обществения живот? Със статията си „Що е роман“ Славейков поставя пред българската литература проблемата за обществения роман. За него е ясно, че „в новото време напредъкът на природните науки“ е оборил „силата на судбината и на висшите сили, които управляваха човека“ в стария епос. Съдбата на човека е социално обоснована. Старият епос е изместен — дошло е времето на романа, който ще рисува отношенията в

¹ „Читалище“, г. I, кн. 3, 1870, стр. 79.

² Там, стр. 82.

³ Там, стр. 83.

обществото и ще изнесе идеите, които ръководят хората в тяхната дейност. Касае се следователно за произведения със сериозно идейно съдържание.

Показателно е, че тук Славейков противопоставя руския реалистичен роман на френските романи, които той не одобрява. Някои даровити писатели, според него, се увличали „да изобразяват чудновати събития, да описуват свръхестествени борби с природните сили и да изобразяват още неприродни характери. В тази погрешка падат най-много французите“¹. Разбира се, той има предвид не реалистичните френски романи, а ония булевардно-сензационни съчинения, като „Тайните на инквизицията“ от В. де Форал и „Потайности цариградски“ от Клавдий де Монтепен, които са се превеждали у нас по онова време². Нека прибавим, че недоволство от френските романи изразяват и други културни дейци в предосвобожденската епоха. Така Т. Икономов в статията си „Поезията на природата и нашите нужди“, писана под влиянието на Белински, като развива теорията на реализма, посочва, че има романисти, които описват някакъв изкуствен живот и хора с неестествени постъпки. Такива „заблуждения“ имало в „романите на французката школа“.³

Тезата на реализма — и то реализъм, който разкрива тъмните страни на съвременния обществен живот — П. Р. Славейков защитава и по косвен начин — чрез превод. Още в 1849 г. той се запознава с откъси от съчиненията на Гогол, които намира в голямата „Полная русская хрестоматия“ на Галахов, която му подарил руският възпитаник Никола Михайловски. В тая хрестоматия той намира и откъса „Два писателя“ (началото на VII глава от „Мъртви души“), който по-късно превежда и напечатва в „Цариградски вестник“, 1858 г. Това е първият превод на български от Гогол. Очевидно темата е допадала на преводача. Славейков, борец против гръцките фанариоти и българските чорбаджии, преследван и от едните, и от другите, автор на сатири против отрицателните явления в тогавашната действителност, е виждал нещо свое в съдбата на единия от писателите, за които говори в това лирично отстъпление Гогол, — в съдбата на писателя-реалист, който се осмелява да извади наяве „всичката страшна, потресна тиня от дреболии, омотали нашия живот, всичката дълбочина на студените, раздробени, делнични характери“ и т. н. Великият руски изобличител на крепостническо-помещическата действителност в тоя откъс защитава, славослови, издига високо делото на писателя-реалист, като подчертава, че е „потребна голяма душевна дълбочина, за да се озари една картина, взета от презрения живот, и да се въздигне тя в творчески бисер“ и че „високият възторжен смях е достоен да се постави наред с високото лирично чувство“. По тоя начин още с първия преведен откъс от Гогол се защитава правото и задължението на писателя да казва истината за живота и хората, да осмива, да изобличава тъмните страни на дей-

¹ „Ч и т а л и щ е“, г. I, кн. 3, стр. 82.

² Интересно е, че романът „Потайности цариградски“ е преведен от самия П. Р. Славейков. Като има предвид това, Боян Пенев с право се учудва: „Някак странно е — пише той — че тази литература [сензационните романи] пренасят на българска почва писатели, които са имали ясно съзнание за посоките, в които трябва да се развива българската литература, и за нейните възпитателни задачи („История на новата българска литература, т. IV, ч. I, 1936, стр. 716).

³ „Ч и т а л и щ е“, г. I, кн. 16, 1871, стр. 501.

ствителността — защитава се реализмът.¹ Или още по-точно: защитава се критическият реализъм.

От великите руски класици Пушкин и Гогол са първите, които стават известни у нас и упражняват въздействие върху нашите писатели. Славейков се е запознал с отделни техни произведения още в края на 40-те години от Галаховата христоматия. Известно е, че е чел и някои от критическите произведения на Белински, чието влияние се чувствава в литературните му статии. В своята дейност като писател той търси опора, поука и пример в руската литература.

По тоя начин критическият реализъм като основно направление изобщо в българската литература се обосновава от нашата обществена действителност, но още в своето начало, при първия свой представител П. Р. Славейков се осветлява, се утвърждава чрез въздействието на руската реалистична литература и прогресивна критика — в нея намира помощ и образци, чрез нея се защитава.

Това е още по-очевидно у втория представител на българския критически реализъм — крупния писател Любен Каравелов. Той се учи в Русия, дето прекарва десет години (1857—1867) и там не само се запознава основно с творчеството на писатели реалисти и демократи като Херцен, Гогол, Марко Вовчок, Шевченко и др., но усвоява и естетическите възгледи на Белински, Добролюбов, Писарев и особено Чернишевски.

Каравелов разшири обекта на реалистичното изображение, задълбочи идейната му основа, като я свърза ясно и определено с революционното движение, въведе нови за нашата литература жанрове и стилни похвати. Преди всичко той бе теоретически подготвен много по-добре от самоука Славейков. В множество фейлетони и критически статии той излага подробно своите схващания на убеден и последователен реалист. Като учителя си Чернишевски, и той смята, че прекрасното е животът.² Почти във всичките му рецензии и литературни разсъждения най-често повтаряните мисли са, че извор на художественото творчество е действителността, че литературните произведения трябва да имат определена цел, трябва да бъдат полезни. Каравелов се обявява остро против ония, които смятат изкуството за забава. На литературата той възлага да бъде, както казва Чернишевски, „учебник на живота“ и да подготви и вдъхнови човека към изменението на тежката действителност. Но за тая цел тя трябва да изнася истината, „да ни опише човека какъвто е, без да увеличава или да уменшава неговите пороци и добродетели“.³ И не само това — авторът на художественото произведение трябва да помни — както ще изисква от него това също така ясно и Вазов след Освобождението — че пише за българи, че трябва да бъде понятен за тях и затова трябва да взема материал за творчество от живота на нашия народ. „На българския народ са потребни чисти български книги — пише Каравелов — с български народен дух, с българско направление и с български поглед на книжевното дело“ (к. м.)⁴.

¹ Вж. Георги Цанев. Гогол и българската литература. — „Литературен фронт“, г. VIII, бр. 9, 28. II. 1952.

² Изкуство. — „Знание“, г. I, бр. 14, 31. VII. 1875.

³ Книжевност. — В. „Свобода“, г. II, бр. 3, 17. I. 1871.

⁴ Нашата книжевност. — „Свобода“, г. I, бр. 6, 1869.

Така Каравелов още в предосвободенския етап от развитието на реализма у нас поставя проблемата за народностен характер на литературата. Колкото по-естествено и по-вярно е изобразен животът, и колкото по-близък е авторът до народа, толкова по-съвършено ще е произведението. И понеже Каравелов живее и работи в един исторически момент, когато се подготвя и организира целия народ за освободение чрез революция, той смята, че литературата — както мислеше и Христо Ботев — трябва да стане мощен фактор за революционно въздействие. Тя трябва да посочи корена на злото, да обрисова зверския лик на тирана, да изобличи ония, които са спънка или противници на революционното дело, и да вдъхнови борците за свобода. „Н а у ч е т е н а р о д а — обръща се той към писателите — кои са причините, които му не позволяват да бъде щастлив“ (к. м.)¹. Особено необходимо е да не се украсява животът и да се разкриват неговите тъмни страни. Всяка една драма — а това важи и за всички други художествени видове — трябва „да укаже злото и да покаже път, по който човек трябва да върви, за да отстрани това зло“ (к. м.)². И Каравелов смята, че най-удобни за изпълнението на тая задача са романът, повестта и драмата. Те са най-богати по съдържание и най-популярни по форма. В тях ще намерим много по-убедителен отговор на въпросите на живота, които ни интересуват, отколкото в научните книги.³ Ясно е, че тук се подчертава обществената мисия на художественото творчество, като се посочват и жанровете, чрез които най-успешно ще се разкрият всички — особено тъмните — страни на действителността. Не може да не се отбележи, че тия мисли на Каравелов допълват мнението на П. Р. Славейков за обществения роман в статията му „Що е роман“. Твърденията и на двамата автори указват една закономерност в развитието изобщо на критическия реализъм — че най-общодостъпната и най-разпространената форма за изображението на живота по този метод в онова време беше романът.

Така обосновава теоретически Каравелов правото и задължението на реализма да критикува обществената действителност. Но, което е особено важно, е, че той отива по-нататък: той подчертава и задължението му да посочи път за премахване на злото, начин за изменението на живота. Това е отликата на неговия критически реализъм. Отлика, която виждаме не само в литературните му статии, но и в художественото му дело, същността на което съставят повестите, една от най-популярните, според него, форми за преценка на обществените явления чрез словото на изкуството.

Ако не обществен роман, както искаше в 1870 г. Славейков, Каравелов създаде — и то две години по-рано — обществена, социална повест, макар и не из българския живот: „Je ли крива судьбина?“, напечатана на сръбски език в сп. „Матица“ (1868). Повестта представя остро изобличение на нравите в буржоазното семейство, саркастично разкриване на морала на буржоазните среди и тяхното правосъдие. Противопоставени на тия среди са носителите на демократични и свободолюбиви идеи, новите прогресивни хора, които се задушават в търговската и деспотична атмосфера на буржоазията. В „Je ли крива судьбина?“ авторът

¹ Книжевност. — „С в о б о д а“, г. II, бр. 4, 23. I. 1871.

² „Велислава, българска княгиня“, драма в пет действия от Д. П. Войников. — „С в о б о д а“, г. I, бр. 27, 14 май 1870.

³ „С в о б о д а“, г. I, бр. 26, 7 май 1870.

се бори — много често с похватите и страстта на публициста — и против тогавашното състояние на сръбската литература, чужда на народа, и против меркантилния морал на оформяващото се буржоазно общество в Сърбия. Произнасяйки присъда в тия две направления, той насочва в нов път писателите. Същата борба против ония писатели, които не са реалисти, които украсяват живота и не свързват творчеството си с народа, води той и с критическите си статии, печатани по онова време в Сърбия.

Със статиите си и с първата си повест на сръбски език „*Je ли крива судбина?*“ Любен Каравелов внася реализма или, по-точно, критическия реализъм в сръбската литература. „Позитивизма в науката и реализма в литературата като теория — пише Скерлич — внасят в сръбския живот двама „нови човека“ Светозар Маркович и Любен Каравелов. Двамата са руски ученици, възпитани в идеите на руския реализъм“ — те започват да проповядват в Сърбия идеите на Чернишевски, Добролюбов и Писарев¹. И малко след това уточнява, че „Светозар Маркович е започнал своята дейност в 1868 г., няколко месеца по-късно от Любен Каравелов“². Наистина, статията, в която критикува тогавашната сръбска литература, Каравелов печата през май 1868 г. в „*Матица*“, а статията на Св. Маркович „*Певање и мишљење*“ се появява през ноември същата година в същото списание. При това сръбският автор посочва в своя подкрепа три пъти критиката и повестта на „брата българин“. Като се застъпва за една литература реалистична и полезна за народа и като отбелязва, че много от сръбските поети пеят само за любов, Св. Маркович пише: „Едва тая година се появи критиката на брата българин Каравелов, която удря по цялото направление на нашата поезия“ (к. м.)³. Към тия високи оценки, струва ми се, трябва да прибавим, че големите заслуги на Каравелов за развој на сръбската литература към реализъм произтичат не само от дейността му като теоретик — той играе важна новаторска роля и като белетрист, особено с повестта си „*Крива ли е съдбата?*“. Сам Скерлич признава, че „*Крива ли е съдбата?*“ „е упражнила мощно влияние на духовете, копнеещи за нещо ново и за по-силни идеи“⁴. Първият български преводач на тая повест Д. Маринов свидетелствува, че тя произвела „фурор“ в сред белградското общество.⁵ Според редакцията на „*Матица*“, тя „е съвсем ново и почти единствено (к. м.) явление“ в сръбската художествена литература⁶. Много по-късно Тодор Маркович подчертава голямото значение на Каравеловата критика, като я нарича „начало на последователната критика на цялото идеалистическо и романтично схващане“. Но за автора на „*Крива ли е съдбата?*“ Маркович твърди изрично, че „и като критик, и като разказвач той е внесъл нещо ново“. „Книжовното дело на Каравелов на

¹ Јован Скерлич. Историја нове српске књижевности. У Београду, 1921, стр. 351—352. — Същата мисъл намираме и в книгата на Скерлич „Омладина и њена књижевност. У Београду, 1906, стр. 278.

² Там, стр. 353.

³ Светозар Маркович. Певање и мишљење. (Једна панорама из наше лепе књижевности). — „*Матица*“, г. III, 1868, бр. 33, стр. 770.

⁴ Јован Скерлич. Омладина и њена књижевност. У Београду, 1906, стр. 284.

⁵ Любен Каравелов. Съчинения, т. 8, 1888, стр. 253.

⁶ Књижевне белешке. — „*Матица*“, г. IV, бр. 36, 31 децембра 1869, стр. 883.

⁷ Тодор Маркович. Љубен Каравелов у српској књижевности. — „Српски књижевни гласник“, г. 1910, кн. XXIV, бр. 9, стр. 678—679.

сръбски език, две критики и пет белетристични произведения, разбира се, не е голямо, не е без недостатъци, но то представя начало на едно ново движение в нашата литература“ (к. м.)¹.

И тъй, не само с критическите си статии, т. е. не само с теоретичните си схващания, но и със своята белетристика Каравелов насочва в нов път сръбската литература. И тоя нов път, пътят на критическия реализъм, както и у нас, е осветлен от творческите художествени принципи на руската реалистична литература и от естетическите идеи на нейните теоретици.

Същият активен борец против старото, реакционното, против търговския дух и хищнически морал на буржоата е Каравелов и в най-яркото си критическо-реалистично произведение на български език „Хаджи Ничо“ (1870)². Тук имаме работа с особен белетристичен жанр. Произведението е написано с унищожителен сарказъм, с публицистичен жар. Авторът не щади средства да окарикури до крайност своя герой, да разкрие неговите престъпления. Тоя голям белетристичен очерк се превръща в страстно написан памфлет, в който героят става надпис, символ, зад който се крият всички пороци на буржоата-хищник, натрупвач на пари. Хаджи Ничо — това е някаква човекообразна машина за ограбване на частни и обществени средства, за лъжа, лицемерие, измама, за разврат и антинародно поведение. Чертите му се изтъкват направо и се привеждат само доказателства. От време на време се прави равнометка на дейността му: „И така Хаджи Ничо все печелил и печелил от храмовете господни, печелил от училища, от читалища, от мъртвите, от сиромашкия пот, от семейните несъгласия, а най-много от народната кожа, която той великодушно продавал всекиму и тая своя търговия наричал „любов към отечеството“. Хаджи Ничо е едрият буржоа, който използва дори революционното движение, за да печели и от него. И това най-много възмуцава автора.

Но, интересното е, че Каравелов поставя в своето произведение направо и въпроса за обществено вредното съществуване на тоя тип — типът на натрупвача на пари. Още в самото начало авторът се запитва: „Защо и за какво е на света Хаджи Ничо?“ И нарича това „н а р о д н о п и т а н е“. И след като привежда много случаи за зловредната — от човешко, национално и социално гледище — дейност на Хаджи Ничовци, той им противопоставя революционната борба на народа, дейността на новите хора. Последната глава представя статия — пламенен зов за борба. „Духът на времето — пише Каравелов — изисква нови хора и нови умове“. „Няма на света нещо по-високо и по-благородно, отколкото да се бори човек за човеческото право, за свободата на личността и за щастието на своя ближни, без да търси за това награда. Само в такава една борба се показва човеческия характер и животът има за нас голяма красота.“ Естетическият идеал, красотата се осъществява в борбата за свобода и прогрес, за щастието на народа. Тоя идеал, издигнат най-високо и въплътен в най-поетични образи от Христо Ботев, озарява в по-голяма или по-малка степен творчеството и на ония, които след Освобождението продължиха демократизма на възрожденските дейци, или изпитаха влиянието на социалистическото движение. Прогресивната романтика на въоръжената борба, носители на която в разказите на Каравелов

¹ Годор Марковић, ц. ст., стр. 686.

² „Свобода“, г. I, бр. 33 до 47.

са хайдутите („Войвода“ и др.), — в такова критическо-реалистично произведение като „Хаджи Ничо“ се отразява не в образи и дела, а в пламенен публицистичен зов. „Прескокнете през барикадите — се обръща авторът към новите хора — ако искате да намерите щастие и добро; ударете звънеца на истината и крачете напред.“ Младото българско поколение е увлечено вече от напредъка „и хиляди Хаджи Ничовци, които още живеят на света и тегнат на земята, трябва да се изгубят и да дадат място на новите способности и на новите умове. Хаджи Димитровата чета уби не само турската гордост, но и чорбаджийското високомерие“.

Така пряко е свързан критическият реализъм с въстаническото движение, с революционната борба на българския народ. Малко е да се каже, че тук има перспектива — тук има и надежда, и вяра, и открит зов за борба против робството, а същевременно и против търговците, богатите, които ограбват българския народ и му пречат да се бори. Критическият реализъм участва в тая борба, решава обществени проблеми и сочи път на народа. Това е специфична негова черта, определена от обстоятелствата на нашия живот, — и все пак тъкмо с нея той е близък на руския критически реализъм, който се развива под влияние на освободителното движение против буржоазно-помещическия строй.

Своеобразната смесица на белетристично изображение с памфлетно-карикатурна обрисовка на героя и публицистични похвати в „Хаджи Ничо“ означава, че още не е постигнато пълно художествено възсъздаване на действителността. В по-малка степен (без памфлетния момент) това е характерно и за „Je ли крива судбина?“. Публицистичните похвати се срещат и в Каравеловите повести с хайдушка тематика. Всички тия средства обаче — присъщи на нашата критическо-реалистична и революционна проза в нейния първоначален стадий на развитие, когато тя търси истинския път за художествено възплъщение на критиката и борбата — са били понятни и действащи на тогавашните читатели, обхванати от революционни настроения. И няма никакво съмнение, че това, което съобщава Захари Стоянов за Каравеловите повести с хайдушка тематика, важи и за произведения като „Хаджи Ничо“. Въздействието върху „съвременниците хъшове“ било толкова силно, че „книгата треперела в ръцете“ им, а те сами подскачали от мястото си.¹

Критическият реализъм преди Освобождението е насочен не само против търговския морал на изникващата българска буржоазия. Интересите на национално-освободителната борба го отправят и в друга посока, — против представителите на западноевропейските капиталистически държави, които покровителствували поробителката Турция и били против нашата революционна борба. Изразител на възмущението на българския народ стана Вазов. В стихотворението „Векът!“ (1876) той показва истинската реакционна същност на буржоазно-капиталистическото общество, каквото го виждаше на Запад. Неговата цивилизация и християнството му той изобличава направо, като ги нарича „измама, лъжа и шарлатанство“. Сатирикът, критически реалист Вазов се роди в борбата против западноевропейския капитализъм, чийто „господ е металът“.

Интересна обща особеност на най-добрите реалисти преди Освобождението е тяхното положително отношение към природните науки. С

¹ З. Стоянов. Чърти от живота и писателската деятелност на Любен С. Каравелов, Пловдив, 1885, стр. 30.

напредъка на тия науки Славейков свързва характера на обществения роман. Каравелов подчертава системно огромното им значение за разумното устройство на живота. Както в другите страни през XIX в., — и у нас влиянието на естествените науки спомага на писателите реалисти да си изградят прогресивен (у Славейков), дори материалистичен (у Каравелов и Ботев) светоглед — най-добрата гаранция за правдиво отражение на живота с прогресивните тенденции в него.

Основна характерна черта на предосвобожденския критически реализъм е явното присъствие на идеал, на положителен герой — и то положителния герой, издигнат от историческото развитие. Видяхме как в едно и също произведение Любен Каравелов противопоставя на старото новите хора и революционната борба. Хайдутинът, въстанал с оръжие против чорбаджии и турци, новият просветен човек, носител на прогресивни и дори революционни идеи, борецът за свобода — това е неговият положителен герой. Оптимистично настроение има и в творчеството на П. Р. Славейков. Такива са например стихотворенията му, писани през време на Кримската война: „Бъдний ден“ и „Спомняне“ (1854). А положителният герой е даден в образите на Гергана („Изворът на Белоногата“) и Бойка („Бойка войвода“). Съвършено ясно е, че срещу всичко онова, което изобличава в хумористичните си и сатирични стихотворения, — в поемите си, доколкото турската цензура му е позволявала, поетът издига Гергана, която е до смърт привързана към своя бащин дом, към своята страна, към своята любов, и Бойка, боркинята с оръжие в ръка против чуждите нашественици. Това са вече произведения от по-висока степен, но те са свързани в съзнанието на автора с неговия критически реализъм. Каравелов в едно и също произведение изобличава злото и сочи изхода, пътя за неговото преодоляване, като прави това с един и същи свой глас — гласът на революционера, на страстния публицист, на злъчния изобличител. Славейков е друг. Той разкрива отрицателното с една по-сложна гама от лек хумор, насмешка, ирония или остър сарказъм в едни произведения, а когато трябва да посочи положителен герой, той прави това в други произведения, като прибегва до похватите на романтизма, до средствата на народното творчество („Изворът на Белоногата“) или до легендарни образи, сложени в рамките на историята („Бойка войвода“). Тия средства и похвати са наложени и от цензурата. Но колкото и да прикриват те неговото отношение към съвременната действителност, за нас остава безспорно, че Славейков с „Бойка войвода“ (1873) като поет застава на една и съща позиция с нашите революционери и заедно с Каравелов сочи въоръжената борба като изход от робското положение на българския народ. Прогресивната романтика в това произведение, както и в произведенията на Каравелов, се издига у Ботев на много по-голяма висота, определена от социалистическия идеал (макар и утопичен), което именно поставя поезията на великия революционер много по-горе от критическия реализъм.

Бихме намерили критическо-реалистични елементи и у други автори, но изтъкнатото досега за най-добрите представители на нашата предосвобожденска литература е достатъчно. То ни дава пълно основание да кажем, че преди Освобождението критическият реализъм има всички ярки белези на оформяващо се течение в нашата литература и че е свързан с основните прогресивни тенденции на епохата, които определят и неговото своеобразие.